

واکاوی سیر تحول و تطور ویژگی‌های نقاشی‌های شمالی‌علی (ع)^(۴) و حسنین (ع)^(۴) در دوره قاجار با تاکید بر هنرهای (نقاشی و جواهر)

الهه پنجه باشی^۱

چکیده

نقاشی‌های شمالی‌علی جدا از جنبه‌های تاریخی آن می‌تواند یکی از نمودهای فن و مذهب و هنر در دوره‌های مختلف باشند. یکی از مهم‌ترین جنبه‌های اهمیت مطالعه این موضوعات انتقال سنت‌های مذهبی با تاکید بر هنر شیعه نگاری در بازنمایی حضرت علی ع و حسنین ع است که در هنرهای‌های مختلف و با کیفیت‌های بصری متفاوت در دوره قاجار تکرار شده است. جدا از ویژگی‌های بصری و تزئینی آن از لحاظ مذهبی تاکید بربیک نقش مذهبی، زمینه مناسبی را بر تاکید بر شیعه نگاری و علاقه به آن را در دوره قاجار منعکس می‌کند. هدف این پژوهش پی بردن به سیر تحول و تطور و نحوه بازنمایی امام علی ع، امام نخست شیعیان به همراه حسنین ع است که به همراهی دو غلام و یا به تنهایی بارها و بارها در هنرهای متفاوت ترسیم شده است. سوال اصلی پژوهش به این شرح است: چه تحولات تجسمی در خصوص بازنمایی چهره امام علی ع و حسنین ع در شمایل نگاری هنرهای متفاوت دیده می‌شود؟ روش تحقیق در این پژوهش توصیفی-تحلیلی و تحقیق از نوع کیفی است. پژوهش با استفاده از منابع اسنادی و بررسی نمونه‌های موزه‌ای انجام شده و شیوه تحلیل آثار براساس قواعد تجسمی و اصول به کاررفته در ویژگی‌های ظاهری تصاویر نقاشی است. نتایج این پژوهش نشان می‌دهد

۱. نویسنده مسئول، دانشیار گروه نقاشی، دانشکده هنر، هیأت علمی دانشگاه الزهراء تهران، ایران.

که هنرهای متعددی که به بازنمایی این سه نفر می‌پردازد در کلیات دارای شباهت بوده و در جزئیات دارای اندکی تغییرات است. الگوی تصویری برای شمایل نگاری علی ع و حسنین ع یکسان بوده و هنرمندان بنا به خلاقیت خود مواردی را به صحنه تصویر اضافه یا کم کرده‌اند.

کلید واژگان: قاجار، شمایل نگاری، علی ع، حسنین ع، ساختار بصری، بازنمایی.

بیان مساله

همواره در طول تاریخ حکومت‌ها نسبت به زمان و سلیقه خود و هنرمندان آثار مذهبی را بازنمایی می‌کنند تا وجه برتری و ارادت خویش را نسبت به مذهب نشان دهند. در دوره قاجار نیز مانند دوره صفوی تاکید بر شیعه نگاری در علائم و نشانه‌های حکومت قاجار دیده می‌شود. مقاله حاضر به بررسی سیرت‌حول و تطور شیعه نگاری در هنرهای مختلف در دوره قاجار، از شمایل حضرت علی ع و حسنین ع در هنرهای متعدد می‌پردازد و آن را به لحاظ بصری و تجسمی مورد واکاوی قرار می‌دهد. با مطالعه ویژگی‌های فرمی و تزئینی و جزییات سه پیکره اصلی تصویر، بررسی چگونگی این تغییرات از لحاظ هنری و تجسمی مشخص می‌شود. هدف این پژوهش پی بردن به سیرت‌حول و تطور و نحوه بازنمایی امام علی ع، امام نخست شیعیان به همراه حسنین ع در هنرهای مختلف است که با ساختار متفاوت در هنرهای متنوع ترسیم شده است. سوال فرعی پژوهش به این شرح است: ویژگی ساختاری این تصاویر چیست و دارای چه شباهت و تفاوت‌هایی در تصاویر هستند؟ مفروض پژوهش حاضر به این شرح است که تمامی نقاشی‌های مورد بحث از ساختار واحد و مشابهی برخوردار بوده و بیشتر به شمایل نگاری از حضرت علی ع و حسنین ع پرداخته شده است؛ مقام نگاری در سه شخصیت و رنگ پردازی در آن رعایت شده ولی در تزئینات و جزییات تفاوت‌هایی در ساختار کلی رعایت شده است. ضرورت و اهمیت تحقیق در این است که در بررسی هنرهای تاریخی متعدد شمایل نگاری که به لحاظ مذهبی، تاریخی و فرهنگی هنری شایان اهمیت بوده و از نقوش و علائم یکسانی استفاده است. تعدد تکرار این نقش از حیث مذهبی و تاکید بر شیعه نگاری نشان از اهمیت این نقش در دوره قاجار دارد. این موضوع علیرغم اهمیت تاکنون مورد پژوهش قرار نگرفته و سیرت‌حول و تحول آن در هنرهای مختلف بخصوص نقاشی و جواهرات این دوره مورد بررسی نبوده است و از این رو ضرورت این پژوهش حاضر را نشان می‌دهد.

روش تحقیق

این پژوهش به روش توصیفی-تحلیلی و با استفاده از نمونه‌های موزه‌ای و منابع اسنادی و فیش‌برداری انجام شده است. تصاویر هنرهای متعدد شمالی به روش بارگیری تصویر

از نسخه‌های اینترنتی برداشت شده‌اند. جامعه آماری این پژوهش نقاشی‌های شمایل‌ی از هنرهای مختلف دوره قاجار در حوزه نقاشی و جواهر در زمان‌های مختلف در این دوره است که از هر دوره تعدادی به روش نمونه‌گیری خوشه‌ای و به صورت تصادفی انتخاب شده و مورد مطالعه قرار گرفته‌اند و به وسیله معیارهای مرتبط و به روش منطقی و قیاسی مورد تجزیه و تحلیل قرار گرفته و ویژگی‌های آن‌ها را مورد تحلیل قرار می‌گیرد.

پیشینه تحقیق

تاکنون تعداد معدودی از پژوهشگران هنر به موضوعات مذهبی و شمایل‌نگاری در هنرهای مختلف پرداخته‌اند، بیشتر این بررسی‌ها به بحث تاریخی پرداخته و به لحاظ ویژگی‌های مولفه‌های هنری و ساختاری مورد بررسی قرار نگرفته‌اند و در هنرهای مرتبط و متعدد بررسی نشده‌اند. در هیچ یک از آثار بخصوص ویژگی‌های تجسمی و شباهت و تفاوت‌ها تحلیل نشده است. همین موضوع ضرورت انجام این پژوهش و جنبه نوآوری آن را نشان می‌دهد، در ادامه به معرفی پژوهش‌های نام برده پرداخته می‌شود.

مقالات: سلیمی نمین و گودرزی و نامورمطلق (۱۴۰۱) در مقاله‌ای با عنوان «شمایل‌خانه گمشده؛ تمثال حضرت علی ع در زمره جواهرات سلطنتی ناصرالدین شاه» که برگرفته از رساله دکتری نویسنده اول بوده است شمایل‌های نقاشی شده روی جواهرات را مورد بررسی قرار داده است. دهقان‌زاده و دیگران (۱۳۹۷) در مقاله‌ای با عنوان «شمایل‌نگاری دینی در هنر بودائی» به شمایل‌نگاری‌های مذهبی پرداخته است ولی این امر در هنر بودایی مورد پژوهش بوده است. لعل شاطری و دهکردی (۱۳۹۴). در مقاله‌ای با عنوان «بررسی تحلیلی تصاویر التزام امام حسین در محضر حضرت علی ع (با تکیه بر نقاشی‌های رنگ و روغن دوره قاجار) به نقاشی‌های شمایل‌شناسی شیعی پرداخته‌اند. کوثری (۱۳۹۰) «هنر شیعی در ایران» به هنر شیعی در ایران پرداخته است. چلیپا و دیگران (۱۳۹۰) در مقاله‌ای با عنوان «تأملاتی درباره موضوعات ملی و مذهبی در نقاشی قهوه‌خانه‌ای» به نقاشی مذهبی و قهوه‌خانه‌ای در ایران پرداخته است. افروغ (۱۳۹۰) در مقاله‌ای با عنوان «مضامین و عناصر شیعی در هنر صفوی با نگاهی به هنر قالی بافی، نگارگری و فلزکاری» به شیعی‌نگاری در بافته‌ها در دوره صفوی پرداخته است. افشاری

و دیگران (۱۳۸۹) در مقاله‌ای با عنوان «بررسی روند نمادگرایی شمالی‌ها در نگارگری اسلامی از منظر نشانه‌شناسی» به شمالی‌نگاری‌های مذهبی پرداخته و آن را از منظر نشانه‌شناسی مورد بررسی قرار داده است. افهمی و دیگران (۱۳۸۹) در مقاله‌ای با عنوان «نقاشی و نقاشان دوره قاجار» به نقاشی مذهبی دوره قاجار پرداخته است. نصیری (۱۳۸۹) در مقاله‌ای با عنوان «رویکرد شمالی‌نگاری و شمالی‌شناسی در مطالعات هنری» به شمالی‌شناسی در هنر مسیحیت پرداخته است. افشاری (۱۳۸۶) در مقاله‌ای با عنوان «خیالی‌نگاری پایه‌گذار شمالی‌نگاری به مفهوم امروزین» به شمالی‌نگاری مذهبی در شیعی‌نگاری پرداخته است. حقیقی (۱۳۸۶) در مقاله‌ای با عنوان «جستاری در تعزیه و تعزیه‌نویسی در ایران» به تعزیه پرداخته و هنر شمالی و دینی را نیز مورد بررسی قرار داده است. کتب: سریع القلم (۱۳۹۸) در کتابی با عنوان «اقتدارگرایی ایرانی در عهد قاجار» به اقتدار حاکمان دوره قاجار پرداخته و تفکر مذهبی و استفاده از شمالی‌های دینی از این منظر را مورد بررسی قرار داده است. آژند (۱۳۸۵) در کتابی با عنوان «نمایش در دوره صفوی» به ریشه‌های نمایش و تعزیه در ایران دوره صفوی پرداخته که اشاره به ادامه آن در دوره قاجار دارد. بلوکباشی (۱۳۸۳) در کتابی با عنوان «تعزیه خوانی حدیث قدسی مصایب در نمایش آیینی» نمایش‌های آیینی و شیعی را در هنر تعزیه مورد بحث و بررسی قرار داده است. بلوکباشی (۱۳۷۵) در کتابی با عنوان «قهوه‌خانه‌های ایران» به قهوه‌خانه‌های ایران و برگزاری تعزیه در آن پرداخته است. با مطالعه ادبیات و سوابق پژوهش می‌توان نتیجه گرفت که مقالات و کتب مربوط به این زمینه پژوهشی کم بوده و این زمینه، علی‌رغم اهمیت هنری و تاریخی و مذهبی آن مورد غفلت واقع شده است. به خصوص در زمینه هنرهای مختلف مطالعه‌ای صورت نگرفته است، بنابراین در این مقاله سعی می‌شود با بهره‌گیری از منابع مرتبط و استفاده از نمونه‌های هنری موجود به بررسی این مهم به لحاظ علمی و تحلیلی پرداخته شود.

نقاشی شمالی از حضرت علی ع و حسنین ع در دوره قاجار

نقطه مرکزی مساله شیعیان مجموعه‌ای از اعتقادات کلیشه‌ای در برابر اندیشه سنتی سنی است که بسیاری از آن‌ها از اسطوره وحدت امت برخاسته‌اند. در چارچوب اتحاد، مکتب تشیع انشعاب اصلی ناگواری در اسلام است انشعابی که بسیار زود هنگام رخ داد و به همین

دلیل تزلزلی بزرگ پدید آورد (فولر و فراق، ۱۳۸۴: ۲۱۶). شیعه در لغت به معنای پیرو است و در اصطلاح به کسانی گفته می‌شود که جانشینی پیغمبرص را حق اختصاصی خانواده رسالت می‌دانند و در معارف اسلام پیرو مکتب اهل بیت هستند (خرمی، ۱۳۸۶: ۱۷).

مذهب تشیع همه ابعاد زندگی اجتماعی پیروان را تحت تاثیر قرار داده است. تاثیر تشیع به خاطر غلبه بعد عرفانی آن در هنر ایرانی نمایان‌تر است. انعکاس این امر در هنرهای مختلف پدیدار شده است (عناصری، ۱۳۸۳: ۸۵). بنابراین می‌توان نماد دینی را این گونه تعریف کرد: به کلیه شخصیت‌ها، اعمال، اشیا و مکان‌ها، زمان‌های مقدس که همگی در نزد پیروان ادیان مختلف مقدس شمرده می‌شوند و از احترام و جایگاه ویژه‌ای برخوردارند و با آداب و رسوم اجتماعی پیوند خورده است نماد گفته می‌شود (ناعمی، ۱۳۸۸: ۱۲۹). مبانی تفکر شیعی، زمینه‌سازی بصری هنر شیعه نگاری است؛ هنر اسلامی زبان گویای اعتقادات دینی است. رابطه اسلام و هنر تشیع، رابطه جز و کل است. «آثار به جای مانده از هنر دوره قاجار از نظر شیوه اجرا و درک مفهوم زیبایی‌شناسی موجودیتی نوین به هنر ایران در این دوره داده است. از سده یازده ه. ق به دلیل برخورد ایران با هنر و فرهنگ غرب، استفاده از رنگ و روغن روی بوم در بین هنرمندان ایرانی مرسوم شد. حضور اندیشه‌های هنرمندان جدید، مفهومی جدید متأثر از هنر غرب به هنر این دوره موجودیت و اعتبار جدیدی می‌بخشد. اندیشه‌ای که از نظر فرم، صورت، مضامین و نوآوری، در عناصری چون صور انسانی و پیکرنگاری نمود می‌یابد. دید زیبایی‌شناسی و نگرش هنرمندان نقاش دوره قاجار دیده می‌شود (جعفری جلالی، ۱۳۸۲: ۲۳). شمایل‌نگاری دینی، فصلی از هنر قدسی بوده و برای تصویر سنت‌های دینی تبلیغی، آیینی، دیده می‌شود (دهقان‌زاده و دیگران، ۱۳۹۷: ۲۷). در آمیختگی باورهای توده مردم با اسطوره‌های مذهبی آنان و تلفیق با باورهای شیعی را می‌توان در تصاویر عامیانه نقاشی شده در بقاع متبرکه، نقاشی‌های مذهبی، تصاویر تعزیه و نقاشی‌های قهوه‌خانه‌ای و نظیر آن دیده می‌شود (کوثری، ۱۳۹۰: ۱۳). بررسی و ارزیابی شمایل‌نگاری آثار منتخب، نشان از تاثیر مکاتب تصویرگری زمان‌های گذشته در نمونه‌های مورد بحث دیده می‌شود. این آثار که نشانگر جلوه‌های هنر دینی در هنر ایرانی به شمار می‌روند، حکایت از ظهور و بروز این سنت تصویرگری در دوره قاجار داشتند. پرداختن به مضامین شیعی از جمله مواردی است که پیوند عمیق هنر و مذهب در این دوره را نشان می‌دهد. مطالعه آثار این دوره، نشانگر حاکمیت نسبتاً طولانی شاهان قاجار، آرامش نسبی سبب شد تا

ایرانیان با آزادی بیشتری بتوانند اعتقادات شیعی خود را تصویر کنند (حسینی، طاووسی، ۱۳۸۵: ۵۹). از ابتدای دوره صفوی، روضه خوانی برای ترویج تشیع اسلامی مبدل شد. تا قبل از آن در قرون اولیه اسلامی، مناقب خوانی در ایران وراج داشت و نه روضه خوانی، مناقب خوانی ذکر اوصاف و سجایای پیشوایان دینی بود (قزوینی، ۱۳۳۱: ۴۰۲). فرآیند به عمومیت رساندن مناسک مذهبی شیعی به صورت گسترده در دوره صفوی آغاز شد و در دوره قاجار تکمیل و ادامه یافت (کرکی، ۱۳۴۹: ۲۴۲). در دوره صفویه، ایل قاجار در حفاظت از سرحدات ایران نقش مهمی ایفا کرد و وفاداری خود را نسبت به دربار صفویه نشان داده بود. در اکثر جنگ‌های صفوی، ایل قاجار مساعدت می‌کرد ضمن اینکه ایل قاجار و صفوی قرابت نژادی با یکدیگر داشتند. شاه طهماسب دوم برای آنکه بتواند بر شورشیان غلبه کند از فتحعلی خان قاجار کمک طلبید که باعث سرکوبی همه شورشیان شد (سریع القلم، ۱۳۹۰: ۶۳). جد و جهد قاجار برای کسب قدرت، سومین تکاپوی پیاپی برای ایجاد نظم و نسق سیاسی به سبک و روال دولت صفوی بود. آقامحمدخان از شکست‌های پیشینیان خود درس‌های مهمی در اداره امور حکومت آموخت. وی ماهیت همکاری ایلی را درک کرده و همین امر او را قادر ساخت تا راه دراز و خونین از چادرهای اردوی قاجار را در استرآباد تا به کاخ گلستان در تهران را هموار کند. آقامحمدخان در طول حیاتش منازعاتی را در داخل طایفه به چشم دید که پیش از این نیز خاندان‌های فرمانروای قبلی را از پای درآورده بود. از این رو منتهای کوشش خود را به کارگرفت تا همه مخاطرات بالفعل و بالقوه‌ای را در درون و برون خاندان قاجار را تهدید می‌کرد از میان بردارد. باباخان پسر برادر و ولیعهد او که بعدها فتحعلی شاه (۱۲۱۲-۱۲۵۰ ه. ق) نامیده شد سود برنده اصلی اقدامات آقامحمدخان بود (امانت، ۱۳۹۸: ۴۰). حکومت صفوی با تاکید بر عناصر فرهنگ ایرانی و مذهب تشیع، موجب تداوم فرهنگی ایرانی قبل از اسلام و فرهنگ مذهبی ایران در دوره اسلامی شد (کبیری، ۱۳۸۹: ۸۵). در هنر تشیع نگاری دوره صفوی، گوش سپردن به روضه سید الشهدا، کربلا نامه و یا هرگونه مرثیه، مقتل نامه و تماشای شمایل نگاری و تعزیه‌ها اعمالی عبادی محسوب می‌شدند که می‌توانستند مشتاقان را به واسطه قوه تخیل به سرزمین کربلا برده و به عبادت وادارند. شاهان صفوی بنیان حکومت خود را بر پایه نیروی اندیشه‌های مذهبی بنیان نهاده و این دوره اوج و تثبیت مناسک مذهبی تشیع در ایران بود (حقیقی، ۱۳۸۶: ۱۳). وضعیت مذهبی هنرمندان تحت حمایت حاکمان ایرانی باعث شد، یکی از شیوه‌های هنر تصویرگری

درایران شمایل‌نگاری یا تمثال‌سازی از چهره‌ها و زندگی قهرمانان ایرانی در واقعه‌های اسطوره‌ای و افسانه‌ای و تاریخی بوده است. شمایل‌نگاری درایران همواره در دوره‌های متعدد، رواج داشته و صورت‌گیری بیشتر دینی-مذهبی رواج یافت. تاریخچه‌ی شمایل‌نگاری شیعی درایران، در همراهی با سیاست دینی رقم خورده است. سیاست و دیگر تحولات جامعه بر روی سبک و سیاق آثار تأثیرگذار بوده است (حسینی، طاووسی، ۱۳۸۵: ۵۹). شمایل‌نگاری مذهبی به احتمال زیاد در دوره صفوی و پس از رسمی شدن مذهب تشیع در زمان شاه اسماعیل (۹۳۰-۹۰۷ ه. ق) در میان مردم ایران به‌طور چشمگیری تکثیر و به صورت شمایل‌نگاری روی نقاشی‌های دیوارنگاری، پرده‌های درویشی مصورکردن کتب مذهبی پدیدار شد. در این میان هنرمندانی که بیشتر از عامه مردم بودند، صورت انبیا و امامان و شهیدان کربلا، به خصوص سالار شهیدان امام حسین ع را روی پرده‌های بزرگ و کوچک نقاشی کرده و در دسته‌های عزاداری عاشورا به نمایش می‌گذاشتند تا عزاداران آن‌ها را ببینند (اقبال، ۱۳۱۳: ۷۰). حکومت‌های شیعی یا غیرشیعی در دوره‌های مختلف، تأثیراتی مستقیم در چگونگی عناصر و مضامین شیعی در هنر ایرانی اسلامی داشته‌اند. هرگاه شیعیان دچار محدودیت بودند عناصر و مضامین شیعی کمتر در نقاشی‌ها مصور شده و هرگاه حکومت در دست شیعیان بوده، این مضامین افزایش یافته‌اند. در برخی از دوره‌ها به‌ویژه آل‌بویه (۳۲۰-۴۴۷ ه. ق)، تیموری (۹۱۱-۷۷۱ ه. ق)، صفوی (۹۰۷-۱۱۴۸ ه. ق) و قاجار (۱۱۷۵ ه. ق- ۱۳۰۴ خ) که حاکمان حمایت‌کننده تشیع بوده‌اند و یا مخالفتی با آن نداشته‌اند، شیعیان قدرت گرفته و عناصر شیعی حضوری پررنگ داشته است (کوثری، ۱۳۹۰: ۷). در این زمان شاخه‌ای از نقاشی، با ویژگی‌های زیبایی‌شناسی نقاشی دوره‌ی قاجار با هویتی مستقل به صحنه ظهور رسیده و در کنار آن یکی از مهم‌ترین جلوه‌های هنر مذهبی، به نام نقاشی مذهبی شکل می‌گیرد (افشاری، ۱۳۸۶: ۳۸). شمایل‌نگاری مقدسین، بر اساس خیال و برداشت شخصی هنرمند بوده و نوعی خیالی‌نگاری است. خیالی‌نگاری، در ادبیات و دین، فرهنگ و باورها ریشه دارد، اولین پرده‌های مذهبی به شیوه خیالی‌نگاری در دوره آل‌بویه برای مراسم عزاداری سالار شهیدان، سپس در دوره صفوی و در زمان شاه اسماعیل اول پرده‌هایی از واقعه عاشورا نقاشی شده است (چلیپا و همکاران، ۱۳۹۰: ۷۰). شمایل‌نگاری ایرانی ویژگی‌های خاص خود را داراست، این ویژگی‌ها این هنر را از لحاظ مضمون، شیوه، جنبه تقدس آن از شمایل‌نگاری غربی جدا کرده است.

شمالی‌های ایرانی جنبه مردمی داشته و هنر آن برخاسته از فرهنگ عامه و مردمی است و بن‌مایه‌های آن نمایانگر اندیشه و احساس ملی، قومی و مذهبی است (بلوکباشی، ۱۳۷۵: ۱۱). یکی از مهم‌ترین علل شکل‌گیری شمالی‌نگاری، گسترش یافتن متون و مضامین ادبی مربوط به ائمه بوده است، بسیاری از این شمالی‌نگاری‌ها که نشانگر واقعه‌ای بوده و همواره با پرده‌خوانی همزمان بوده است. منابع و متون نمایشی همچون تعزیه نیز نقشی به سزا در شکل‌گیری شمالی‌نگاری اسلامی تشیع داشته و در استقلال یافتن جایگاه خود در عرصه جهانی، تأثیرگذار بوده است (Marzolph, ۲۰۰۱, ۲۳۲). شمالی‌نگاری‌های شیعی از لحاظ مضمون، در بردارنده‌ی پیوند عمیق دین و هنر، تاریخ و فرهنگ ایرانی می‌باشند. این پیوند از بسیاری جهات، از تحولات اجتماعی تأثیر پذیرفته و این سنت که یک حوزه‌ی کاملاً متفاوت است، و سعی دارد با نقش‌آفرینی در بناها، تابلوها و... جلوه‌ای خاص از هنر دینی را به مخاطب نشان دهد. هنرمندان همواره سعی داشته در این‌گونه آثار از نمادپردازی استفاده نمایند، یکی از این نمادهای مورد استفاده در آثار نقاشی شیعی، هاله‌ی مقدس درگرد سرافراد است، که معرف شخصیت مذهبی است. ترکیب‌بندی مقامی یا سلسله‌مراتبی، یکی از روش‌های مورد استفاده هنرمندان در شمالی‌نگاری شیعی است. در این ترکیب‌بندی، سلسله‌مراتب یا جایگاه مکانی و زمانی یک فرد مذهبی را مشخص است. در ترکیب‌بندی مقامی، بزرگ‌تر از دیگران تصویر می‌شود (نصیری، ۱۳۸۹: ۵۶-۶۰). شمالی‌نگاری‌ها بر اساس مضامین به صورت‌های شمالی‌های فردی و جمعی کار می‌شده‌اند. موضوعات شمالی‌های فردی عموماً مربوط به تصاویر ائمه مانند حضرت علی ع و حسنین ع و... بوده‌اند. از جمله این موارد می‌توان به واقعه‌ی عاشورا، معراج حضرت رسول ع، شمالی‌پنج‌تن و... اشاره نمود (افشاری، ۱۳۸۶: ۲۹). نقاشی شخصیت‌های مذهبی برای درک مفهوم دین توسط عامه مردم بود (افهمی و شریفی مهرجردی، ۱۳۸۹: ۲۹). دوره قاجار اوج نقاشی مذهبی قلمداد شده و تلاش شاهان قاجار برای اتحاد شیعیان و ادعای رهبری شیعیان جهان، با حمایت از مراسم و فعالیت‌های مذهبی همراه بود. حمایت مردم از این هنر نیز عامل دیگری برای رشد نقاشی مذهبی بود (پاکباز، ۱۳۷۹: ۱۴۸). نقاشی قاجار با تأثیر از نقاشی اروپایی، پیدایش نقاشی قهوه‌خانه‌ای بیشتر از گذشته باورها و حوادث تاریخی شیعی را به تصویر کشید (کوثری، ۱۳۹۰: ۱۶). نقاشی مذهبی جایگاه خود را در بین قشرهای مختلف مردمی نفوذ فراوان یافته بود. آثار نقاشی در بین مردم کوچه و بازار هم

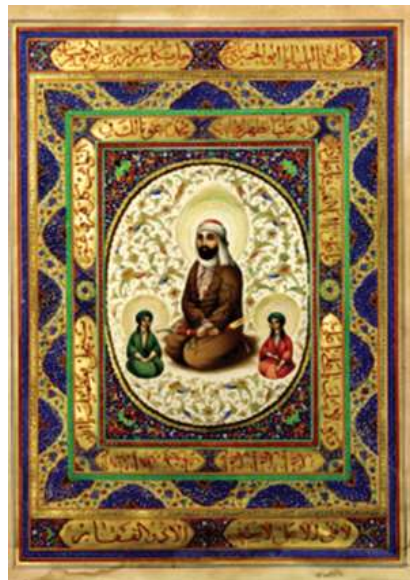
ارج و قربی داشت و درحقیقت نقاشی از دربار بیرون آمده و دربین مردم عادی رواج پیدا کرد (آژند، ۱۳۸۵: ۱۴۸). درزمینه شمایل‌نگاری شخصیت‌های مذهبی شیعیان و نمادهای مرتبط با آن همچون: استفاده ازعناصر نمادین برای پوشش و سربند، به‌کارگیری شیوه‌ای خاص درطراحی چهره و اندام، پرداخت و رنگ‌آمیزی نمادین رنگ، استفاده از پرسپکتیو مقامی، عدم پرداخت چهره و اندام درفضایی میانه سطح و حجم‌نمایی دیده می‌شود. عنصر اولیه هاله نور در روند شکل‌گیری شمایل‌ها کم‌کم جای خود را به هاله منتشره داد و به‌عنوان نمادی اختصاصی برای متمایزکردن افراد مقدس درنقاشی‌های مذهبی تشیع به کارگرفته شد (افشاری و دیگران، ۱۳۸۹: ۴۳). علاوه بر مردم هنرمندان ایرانی و شیعه مذهب هم سعی کردند که اندیشه و تفکر عناصر شیعی و ارادت به خاندان پیامبر ص و ائمه اطهار و مخصوصاً علی بن ابیطالب ع و موضوعاتی همچون آیات و اسماء الهی، احادیث قدسی و نبوی، معراج پیامبر، شهادتین شیعه، صلوات کبیره یا چهارده معصوم، اشعار و ابیات ادبی در وصف ائمه اطهار ع به خصوص امام علی ع و امام حسین ع را که درحوزه تفکر شیعی بود درهنر و آثار هنری خود منعکس کنند (افروغ، ۱۳۹۰: ۲۵). نقاشی شمایی ایرانی در دوره قاجار مورد استقبال مردم و دربار بوده و با قوانین تصویری مشخصی در نقاشی‌های مذهبی دیده می‌شود که به صورت نمادین و با هاله تقدس درنقاشی‌های شمایی به کار می‌رفته است (پنجه‌باشی، ۱۴۰۲: ۵۵). دوره قاجار که اوج تصویرگری مذهبی تلاش حاکمان قاجار برای اتحاد شیعیان و ادعای رهبری جامعه شیعه با حمایت از فعالیت‌های فرهنگی - مذهبی و به موازات آن گرایش‌های مذهبی مردم افزایش یافت و مذهب به عنوان پایگاه قدرتمند اجتماعی مطرح شد (علی‌پور، ۱۳۹۴: ۲۸). شمایل‌ها و تصاویر ترکیبی از حضرت علی ع و حسنین ع است. چنان که حضرت علی ع درنقطه کانونی و امام حسن ع درسمت راست و امام حسین ع درسمت چپ قرار می‌گرفته است. باتوجه به تاکید روایات مبنی بر محبت و احترام فوق‌العاده حضرت محمد ص برای حسنین ع به نظر می‌رسد تصویرگران با توجه به این موضوع نگاهی ژرف مبتنی بر ارادت جامعه قاجار به حضرت علی ع ایشان را مورد توجه قرار داده و باتوجه به مکان قرارگیری فرزندان ایشان مساله امامت و جانشینی درتشیع را مطرح ساخته است (لعل شاطری، جعفری دهکردی، ۱۳۹۴: ۴۹۶). یکی از وجوه راهبردی قدرت شیعه برای تحقق آرمان امامت درابعاد مختلف فکری، سیاسی و نظامی بوده است که درسیره امامان شیعه و نیز کنش و اعمال پیروان گفتمان امامت در قالب

جنبش های سیاسی - نظمی داشته است. وجه مهم دیگر قدرت شیعه که آرمان امامت را به روش های دیگر پیگیری می کرده است انتشار ارزش ها و هنجارهای فکری، سیاسی اجتماعی شیعه در ساحت غیر رسمی و خرد قدرت و زندگی روزمره بوده است (اکوانی، ۱۳۹۸: ۱۵۱). آنچه در تصاویر شمایل نگاری حایز اهمیت است حضور انسان گرایی و بزرگ تصویرکردن انسان در دوره قاجار و متاثر از نقاشی پیکرنگاری در این دوره است که بر نقاشی های شمالی هم تاثیرگذار بوده و مورد توجه قرار گرفته است (پنجه باشی، ۱۳۹۹: ۵۳).

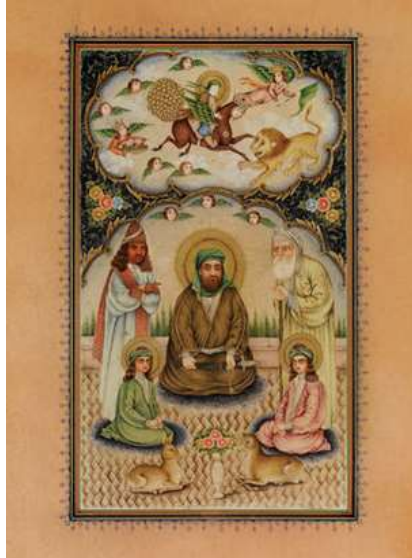
یکی از اساسی ترین عناصر شکل دهنده نقاشی های شمالی در دوره قاجار به لحاظ ساختاری و محتوایی بازنمایی سه شخصیت اصلی و نمایش آن با ترکیب بندی مثلثی و قرینه است که با قواعد زیبایی شناسی این دوره تنظیم شده و به صورت تک نسخه ای ارائه شده است. جایگاه اصلی نقاشی شمالی در این دوره در نقاشی ها و جواهرات حایز اهمیت بوده و با تاثیرپذیری از آیین های دینی و عرفانی مصورشده است و با عناصر تجسمی به صورت تزئینی بازنمایی شده است. نمونه آرمانی حضرت علی ع و حسنین ع با مقام نگاری به صورت قرینه در مرکز صفحه از سوی تصویرگران متاثر از باورهای عامیانه و روایات اسلامی و با دقت بر ظرایف و ریزه پردازی ها و تنوع رنگی ماهرانه با پس زمینه فضاهای معماری و طبیعت نگاری تصویر شده است ولی هدف اصلی آن القای باورهای مذهبی و سه شخصیت اصلی تصویر بوده است. ترکیب بندی متقارن با محوریت و مرکزی حضرت علی ع و رعایت مقام نگاری در تصویر در حالتی مثلثی و ایستا و پایدار از ارکان اصلی بازنمایی همه نقاشی های شمالی در این دوره در هنرهای متنوع است. ترسیم چهره ها و رنگ بندی انتخاب شده برای پوشش لباس های ائمه ع از دیدگاه نقاشان متفاوت متنوع تصویر شده است ولی ساختار نقاشی ها حفظ شده و از مضامین رایج دینی در این دوره است و برمساله امامت و تشیع و جانشینی حضرت علی ع تاکید دارد و حضور گسترده شمایل ها در دوره قاجار حاکی از حمایت و علاقه عوام به این نقاشی با مضامین شیعی است.

تصویر ۱. شمایل حضرت علی ع و حسنین ع و قنبر و سلمان، قرن ۱۴، میرزا باقر صورتگر
<http://malekmuseum.org>

تصویر ۲. شمایل حضرت علی و حسنین ع، دوره قاجار، هنرمند: نامشخص، اهدایی مرحوم عزت ملک.
<http://malekmuseum.org>

تصویر ۳. حضرت علی ع و فرزندان، ایران، دوره قاجار، آبرنگ روی مقوا، زمینه تیره با لچک و تزیینات گل در اطراف صحنه معراج، ۳۸۰×۲۸۰ میلی متر، شماره موزه ای ۱۳۴.
<https://www.bonhams.com/auctions/17823/lot/51/>

تصویر ۴. امام علی و فرزندان ع، دوره قاجار، آبرنگ روی کاغذ، تصویر معراج و نبرد حضرت علی ع در بالا و پایین تصویر،

۲۲۵ × ۳۴۰ میلی متر، شماره موزه‌ای ۵۸.

<https://www.bonhams.com/auctions/16851/lot/58/?category=list>

تصویر ۵. قاب آینه لاک‌ی با نقاشی حضرت علی ع و حسنین ع، ۱۲۷۷ هـ. ق. نیمه دوم قرن ۱۹ م، محمد اسماعیل نقاش باشی،

<https://www.bonhams.com/auctions/20834/lot/134/>

تصویر ۶. مدال میناکاری شده دوره قاجار، با نقاشی شمایل‌ی در مرکز جواهرات یاقوت و فیروز دور قاب بیضی شکل، موزه چیس ویک.

<https://www.chiswickauctions.co.uk/auction/lot/105-a-devotional-miniature-of-ali-husseyin-and-hasan/?lot=143726&sd=1>

تصویر ۷. حضرت علی و فرزندان، اسماعیل جلایر، دهه ۱۸۶۰ م، موزه متروپولیتن، ۴۶۲، جوهر روی کاغذ، ۶۱×۴۵.۱، شماره موزه‌ای: ۲۰۱۸۵۰۰.

<https://www.metmuseum.org/art/collection/search/773289>

تحلیل آثار هنری با نقش مایه مایه علی علیه السلام و حسنین علیهما السلام در دوره قاجار

نقاشی دوره قاجار، در عبور از سنت‌های پیشین در نقاشی مذهبی، فرهنگ تصویری تازه‌ای را ایجاد می‌کند. نفوذ فرهنگ غرب نقاشی این دوره را تحت تاثیر قرار داده و نقاشی شمالی از اهمیت ویژه‌ای با تاکید بر مضامین شیعه نگاری قرار می‌گیرد. این نقاشی‌های در عملکرد قرارگرفتن سه پیکره اصلی در تصویر، امام علی ع با پرسپکتیو مقامی در مرکز تصویر و بزرگتر از بقیه پیکره‌ها تصویر شده است. دو پیکره کوچک و خردسال در دو طرف تصویر شده‌اند و معمولاً پیکری که سر او به طرف شمشیر ذوالفقار و مابین دو تیغه قرار دارد امام حسین ع امام سوم شیعیان است و به صورت نمادین اشاره به واقعه عاشورا اشاره دارد. حضور بدن در تصاویر، درکنش با دو پیکره اصلی و دو پیکره غلام در دو طرف فرزندان که در اغلب تصاویر، قنبر غلام وفادار حضرت علی ع و سلمان فارسی نخستین ایرانی مسلمان قرار دارد. در بالای تصاویر فرشتگان دیده می‌شود و غالباً حیواناتی همچون شیر و آهو نیز در تصاویر دیده می‌شود. شیر

نماد حضرت علی ع و آهوان نماد حسنین ع می‌باشند. نگاه حضرت علی ع نگاهی حاکی از قدرت و با نمایی مردانه تصویر شده است. این تصاویر شمایی مفاهیم متفاوتی را در هر تصویر دربرمی‌گیرد ولی در پیوند میان عناصر تصویر بر شیعه نگاری و ادامه خلافت تاکید دارد و ورود به مبحث شمایل نگاری با معانی درونی و نمادین در تصویر است. شمایل نگاری در این دوره به مثابه فرهنگ تصویری و دیداری جدید در این دوره است. مطالعه و تحلیل بدن سه پیکره اصلی، نشان می‌دهد هنرمندان در این دوره از تاثیر نشانه‌های تصویری آگاه بوده و سعی داشته‌اند با استفاده از آن آثاری را خلق کنند که مفهومی و معناگرا باشند. بدن سه پیکره اصلی و نحوه قرارگرفتن آن‌ها از این دوره به بعد یکی از مهم‌ترین تغییرات در نقاشی شمایی در این دوره است و دارای اهمیت ویژه‌ای در مطالعه تصاویر است. بازنمایی سه تصویر ذکرشده در نقاشی شمایی اهمیت ویژه‌ای می‌یابد و دست خوش تغییراتی در فرم و مضمون می‌گردد. بنا به دلایل مذهبی چگونگی حضور بدن سه پیکره اصلی با تطابق با نقاشی‌های پیکرنگاری درباری قاجار مبتنی بر این است که پیکرها به نشانه‌های وابسته به محیط پیرامون تصویر وابسته بوده، درون آن قرار گرفته و معنادار می‌شود. دیالکتیک بین سه پیکره اصلی و دیگر عناصر تصویر، فرهنگ، جایگاه و اهمیت سه پیکره اصلی تصویر بر مبنای علم نشانه‌شناسی را نشان می‌دهد. همه نقاشی‌های شمایی این دوره حامل پیام مذهبی و تاکید بر شیعه نگاری و خلافت است. کاربرد دیگر این آثار تزئینی بودن و به نوعی گویای اهمیت این تصاویر در شمایل نگاری مذهبی دوره قاجار و تکرار این تصاویر در هنرهای مختلف می‌باشد. درحقیقت می‌توان گفت این تصاویر به مثابه یک ابزار برای هدفی ایدئولوژیک در راستای تبلیغ مذهبی، ارادت و ارتباط سیاست و مذهب به کار می‌روند. هنر درباری قاجار سعی دارد بر مبنای مناسبات سیاسی از مذهب کسب مشروعیت کند و در این راستا به هنر مذهبی و شیعه نگاری وابسته است. مفهوم انسان در این نقاشی‌ها به لحاظ اندازه و رنگ، ظریف کاری‌ها در ابعاد کوچک، ریزه پردازی‌ها در نقوش و جزییات، تنوع رنگی و پرداخت ماهرانه، استفاده از طبیعت و فرشتگان در زمینه نگاره‌ها و تصاویر و بازنمایی سه چهره اصلی در مرکز تصویر در این دوره با توجه به دگرگونی‌های فرهنگی و اجتماعی به هر شکلی افزایش می‌یابد. بخش عمده‌ای از تصاویر مذهبی به شمایل نگاری حضرت علی ع و حسنین ع اختصاص می‌یابد و عناصر به آن کم و زیاد می‌شود. معیارهای زیبایی‌شناسی و رنگی استناداری در قرارگرفتن الگوی تصویر تکرار می‌شود. سه پیکره اصلی،

دو پیکره پشت سر حسنین و فرشتگان قراردادی در قالب یک الگوی تصویری تکرار می‌شوند. رنگ لباس‌ها و نحوه نشستن و نگاه به مخاطب نیز برخاسته از فرهنگ تصویری قاجار است. با مطالعه کلیت قراردادی این تصاویر می‌توان این گونه استنتاج کرد که تمامی نقاشی‌ها به عنوان بخشی از تصویر در یک الگوی واحد در مرکزیت تصویر امام علی ع و دیگران در اطراف پیکره اصلی، کنش نگاه، چشم‌ها، مرکزیت بدن سه پیکره اصلی از مولفه‌های تصویری این نقاشی‌های شیعی نگاری است. ویژگی‌های نقاشی شیعی نگاری در ساختار تصاویر در جدول شماره ۱ خلاصه می‌شود.

جدول ۱. مطالعه نقاشی‌های شمایل نگاری قاجار. منبع: نگارنده.

نام هنرمند	جنس	تعداد مجلس	افراد	علائم و نوشته	حیوان	غلام قنبر	سلمان	فرشته	تصویر
نامشخص	مینا نقاشی شده مرصع کاری	یک	علی ع و حسنین	ندارد	ندارد	ندارد	ندارد	ندارد	
محمد اسماعیل نقاش باشی	نقاشی آبرنگ، قاب آینه	یک	علی ع و حسنین، سلمان سرباز	دارد اشعاری در مدح علی ع از رومی	ندارد	ندارد	دارد	دارد سه عدد	
نامشخص	نقاشی آبرنگ	سه	علی ع و حسنین، سلمان، قنبر، حضرت محمد ص، حضرت علی، جبرئیل	کتیبه‌هایی در اطراف قاب	براق	دارد	دارد	جمعی از فرشتگان و جبرئیل که بزرگتر از دیگران تصویر شده است	

	دارد	دارد	دارد	دارد	اسب، شیر، دو آهو	ندارد	علی ع و حسنین، سلمان، قنبر، حضرت محمد ص	دو	نقاشی آبرنگ	نامشخص
	ندارد	ندارد	ندارد	ندارد	ندارد	دارد	علی ع و حسنین، سلمان، قنبر	یک	نقاشی آبرنگ	
	ندارد									
	دارد	دارد	ندارد، نورعلیشاه	شیر، آهو	ندارد	علی ع و حسنین، سلمان، قنبر	یک	نقاشی سیاه قلم	اسماعیل جلایر	

اغلب نقاشی‌های شمایل‌نگاری به صورت قراردادی شکل گرفته‌اند. در قسمت مرکز تصویر حضرت علی ع و در دو طرف او حسنین ع هستند. ذوالفقار در دست حضرت علی ع است و سر او به امام حسین ع اشاره دارد. قنبرغلام امام علی ع و سلمان فارسی در پشت یا کنار یا پایین حسنین قرار دارند. شیری در تصویر نماد حضرت علی ع و دو یا یک آهو در تصویر نماد حسنین ع است. فرشتگان در بالای تصویر قرار دارند و فضای اطراف تصویر با گل و گیاه و تزیینات پوشانده شده است. در برخی نقاشی‌ها تصاویر همچون نبرد حضرت علی ع و رفتن حضرت رسول ص به معراج دیده می‌شود که شیر نماد حضرت علی و دیدار آن‌ها در شب معراج است. ویژگی همه تصاویر استفاده از رنگ‌های یکسان و فرم و تزیینات درهمه تصاویر است. این نقاشی‌ها حافظه مذهبی و فرهنگی نقاشی مذهبی ایرانی در دوره قاجار است که به صورت تکرار شونده با الگوهای مسابه میراث دینی و تداوم آن را یادآوری می‌کنند. پیش از دوره قاجار این نقاشی‌ها به صورت ژانری مستقل و با این تعدد دیده نمی‌شوند و براساس فرهنگ تصویری قاجار و وابسته به فضای مذهبی این نوع نقاشی‌ها مصور می‌شود و نقش پررنگ تری می‌گیرد. جنبه کاربردی، مذهبی و سیاسی آن و حمایت دربار از این نقاشی‌ها دیده می‌شود. در این نقاشی‌ها پیوند پس زمینه و پیش زمینه، هماهنگی میان افراد موضوع و جانمایی پیرها یکسان است. افراد به صراحت نشان می‌دهند که متعلق به یک خانواده‌اند بر خلافت آنها و معرفی جانشین تاکید می‌کند که ریشه در مذهب شیعی دارد. بدن دو پیکره کوچک در اطراف پیکره اصلی و در پیوند آیختگی و تعامل میان سه پیکره اصلی قرار می‌گیرد. حضور انسان به عنوان عامل اصلی در این نقاشی‌های شمایی، نحوه قرار گرفتن بدن، کارکردهای متقابل آن‌ها پیوند عمیقی با نقاشی قاجار دارد. بدن محوری در این نقاشی‌های شمایی در سه پیکره اصلی دیده می‌شود و سه پیکره اصلی بخش اصلی تشکیل دهنده نقاشی را تشکیل می‌دهد و کارکردهای متقابل آنها نمادی از تشیع است و هنرمند می‌کوشد آن را تصویر و بر آن تاکید نماید. ویژگی‌های شمایل‌نگاری از حضرت علی ع در تصاویر در جدول ۲ جمع‌بندی می‌شود.

جدول ۲. مطالعه ویژگی های شمالی نگاری علی ع. منبع: نگارنده.

تصویر	ذوالفقار	نگاه به مخاطب	مکان	شال سر	ویژگی تصویری
	دارد دو دست گرفته شده است	به سمت راست	مرکز تصویر پرسپکتیو مقامی	سفید	بزرگ نمایی؛ هاله تقدس به شکل نور
	دارد دو دست حالت ضرب دری	به سمت چپ	مرکز تصویر پرسپکتیو مقامی	سفید	بزرگ نمایی هاله تقدس به شکل دایره
	دارد دو دست یک دست ذوالفقار یک دست شمشیر	به سمت راست	مرکز تصویر پرسپکتیو مقامی	سبز	بزرگ نمایی هاله تقدس به شکل نور
	دارد دو دست گرفته شده است	به سمت روبرو مستقیم به مخاطب	مرکز تصویر پرسپکتیو مقامی	سبز	بزرگ نمایی هاله تقدس به شکل نور دودایره
	دارد دو دست حالت ضرب دری	به سمت راست	مرکز تصویر پرسپکتیو مقامی	سفید	بزرگ نمایی هاله تقدس به شکل نور
	دارد دو دست گرفته شده است	به سمت چپ	مرکز تصویر پرسپکتیو مقامی	سفید	بزرگ نمایی هاله تقدس به شکل نور

	دارد دو دست گرفته شده است	به سمت چپ	مرکز تصویر پرسپکتیو مقامی	سیاه سفید	بزرگ نمایی هاله تقدس به شکل نور
---	---------------------------------	-----------	---------------------------------	-----------	---------------------------------------

پیکره حضرت علی ع، محور اصلی همه تصاویر است و تصویری کامل بدن محور و با ساختاری مرکزگرا است و دو پیکره خردسال در اطراف آن قرار گرفته‌اند. فرم قرارگیری دو پیکره دیگر در جهت توازن و تمرکزشان به سمت حضرت علی ع است. شیر از جمله حیوانات نمادین در نقاشی شمایل نگاری مذهبی قاجار و نماد علی ع و در جوار افراد نقش آفرینی می‌کند. کاربرد آهو در تصاویر نماد دو پیکره خردسال حسنین ع است، در نتیجه درآمیخته با روایت‌های مذهبی‌اند. نگاه مقتدرانه علی ع و فرزندان، فرم و عملکردشان در فرم اصلی تصاویر قرار دارند. ویژگی‌های شمایل نگاری از حضرت امام حسن ع در تصاویر در جدول ۳، امام حسن ع در جدول ۴ جمع‌بندی می‌شود.

جدول ۳. مطالعه ویژگی‌های شمایل نگاری حضرت امام حسن ع. منبع: نگارنده.

تصویر	دست‌ها	سمت تصویر	فرد پشت سر	رنگ لباس	ویژگی تصویری
	باز بالا پایین	راست	ندارد	سفید	دارای تناسب تصویری
	در حال اشاره	راست	سرباز جنگی با شمشیر، پایین	صورتی	دارای تناسب تصویری

	ضرب در روی هم	راست	سلمان، بالا	صورتی	دارای تناسب تصویری
	ضرب در روی هم	راست	سلمان، بالا	صورتی	دارای تناسب تصویری
	باز بالا پایین	راست	ندارد	صورتی	دارای تناسب تصویری
	باز بالا پایین	راست	قنبر	صورتی	دارای تناسب تصویری
	ضرب در روی هم	راست	سلمان بالا	نامشخص	دارای تناسب تصویری

جدول ۴. مطالعه ویژگی های شمالی نگاری حضرت امام حسین ع. منبع: نگارنده.

تصویر	سربه سمت ذوالفقار	دست ها	سمت تصویر	فرد پشت سر	رنگ لباس
	نیست	باز بالا پایین	چپ	ندارد	سبز

	هست	ضرب در روی هم	چپ	سلمان فارسی پایین پیکره	سبز
	هست	ضرب در روی هم	چپ	قنبر	سبز
	هست	ضرب در روی هم	چپ	قنبر	سبز
	هست	ضرب در روی هم	چپ	ندارد	سبز
	نیست	باز بالا پایین	چپ	سلمان	سفید
	نیست	ضرب در روی هم	راست	سلمان	نامشخص

نتیجه گیری

ماهیت و ساختار نقاشی شمالی مذهبی در دوره قاجار، نگاهی قدرت‌مند به شیعه نگاری به صورت عمیق در هنر قاجار است. مفهوم هنر شمالی نگاری در دوره قاجار به عنوان ژانری مستقل در این دوره آغاز می‌شود و کم‌کم هویتی مستقل و شیعی می‌یابد. این تصاویر دارای کارکرد زیبایی‌شناسی متفاوتی دارد و در غالب تصویری، تقارن و بازنمایی هنر و تفکر شیعی در این دوره هویت مذهبی شیعی به هنر قاجار می‌دهد. تصویر حکایت از یک کارکرد ایدئولوژیک

مذهبی دارد و حضرت علی ع و حسنین ع را به عنوان وارثان خلافت معرفی می‌کند. علی ع امام نخست شیعیان با نگاهی مقتدر در مرکز تصویر به مخاطب می‌نگرد و حسنین ع در دو طرف ایشان قرار گرفته‌اند. ارتباط ساختاری و فرمی میان تصاویر متقارن بوده و با عناصری چون دو پیکره در پشت دو پیکره حسنین ع و فرشتگاه در بالا و حیوانات در تصاویر، نگاه متفاوت هنرمندان در عین وفاداری به قالب اصلی تصویر را به نمایش می‌گذارد. ارتباط میان فرم‌ها و نشانه‌های مذهبی تصاویر برخاسته از فرهنگ شیعی بوده و تغییرات فرهنگ تصویری و شیعی نگاری در دوره قاجار را نشان می‌دهد. این ژانر نقاشی شمالی و تاکید آن در دوره قاجار با حمایت دربار توانست هویت و معنای متفاوتی را در نقاشی دوره قاجار بازتولید کند.

کتاب‌نامه

۱. امانت، عباس. قبله عالم ناصرالدین شاه قاجار و پادشاهی ایران. ترجمه: حسن کامشاد. تهران: کارنامه، ۱۳۹۸.
۲. افشاری، مرتضی. خیالی نگاری پایه‌گذار شمایل‌نگاری به مفهوم امروزین. کتاب ماه هنر، ش ۱۰۷-۱۰۸، ص ۳۸-۴۴، ۱۳۸۶.
۳. ———. بررسی روند نمادگرایی شمایل‌ها در نگارگری اسلامی از منظر نشانه‌شناسی. دو فصلنامه مطالعات هنر اسلامی، ش ۱۳، ص ۵۴-۳۷، ۱۳۸۹.
۴. ———. فتوت‌نامه‌ها و رسایل خاکساریه (سی رساله). تهران: پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی، ۱۳۸۲.
۵. افروغ، محمد. مضامین و عناصر شیعی در هنر عصر صفوی با نگاهی به هنر قالی بافی، نگارگری و فلزکاری. مطالعات ایرانی، سال ۱۰، ش ۲۰، ص ۲۵-۵۲، ۱۳۹۰.
۶. اکوانی، حمداله. سیاست معنا در گفتمان شیعه. مطالعات انقلاب اسلامی، ش ۵۸، ص ۱۳۵-۱۵۴، ۱۳۹۸.
۷. افهمی، رضا و علی اکبر شریفی مهرجردی. نقاشی و نقاشان دوره قاجار. کتاب ماه هنر، ش ۱۴۸، ص ۳۳-۲۴، ۱۳۸۹.

۸. اقبال، عباس. نقش و نگار داستان‌های ملی ایران قدیم. گزارش نخستین کنگره فردوسی تهران، ص ۱۵۶-۱۵۱، ۱۳۱۳.
۹. آژند، یعقوب. نمایش در دوره صفوی. تهران: فرهنگستان هنر، ۱۳۸۵.
۱۰. بلوکباشی، علی. قهوه‌خانه‌های ایران. تهران: دفتر پژوهش‌های فرهنگی، ۱۳۷۵.
۱۱. ———. تعزیه خوانی حدیث قدسی مصایب در نمایش آیینی. تهران: امیرکبیر، ۱۳۸۳.
۱۲. پاکباز، رویین. نقاشی ایران از دیرباز تا امروز. تهران: نارستان، ۱۳۷۹.
۱۳. پنجه باشی، الهه. تاملی بر معناکاوی پیکرنگاری مذهبی در نقاشی غدیرخم اثر حاجی فارسی محفوظ در موزه آستان معصومه ع در قم. سخن تاریخ، ش ۴۱، ص ۷۱-۴۶، ۱۴۰۲.
۱۴. ———. خوانش شمایی نقاشی حضرت علی ع و حسنین ع در دوره قاجار محفوظ در موزه آستان قدس. سخن تاریخ، ش ۳۲، ص ۷۱-۴۷، ۱۳۹۹.
۱۵. جعفری جلالی، بهنام. نقاشی قاجاریه نقد زیبایی‌شناسی. تهران: کاوش قلم، ۱۳۸۲.
۱۶. چلیپا، کاظم؛ گودرزی، مصطفی؛ شیرازی، علی اصغر. تأملاتی درباره موضوعات ملی و مذهبی در نقاشی قهوه‌خانه‌ای. فصلنامه نگره، ش ۱۸، ص ۸۱-۶۹، ۱۳۹۰.
۱۷. سریع القلم، محمود. اقتدارگرایی ایرانی در عهد قاجار. تهران: فرزانه روز، ۱۳۹۸.
۱۸. حسینی، سیدهاشم؛ طاووسی، محمود. تحول هنر کتیبه‌نگاری عصر صفوی با توجه به کتیبه‌های صفوی مجموعه حرم مطهر امام رضا ع. کتاب ماه هنر، فروردین و اردیبهشت، ص ۵۸-۶۴، ۱۳۸۵.
۱۹. حقیقی، شهین. جستاری در تعزیه و تعزیه نویسی در ایران. کتاب ماه ادبیات، ش ۱۲۴، بهمن، ص ۲۵-۵، ۱۳۸۶.
۲۰. خرمی، جواد. شیعه علی ع. ماهنامه مبلغان، ش ۹۵، ص ۱۷، ۱۳۸۶.
۲۱. دهقان‌زاده، سجاد؛ معصومه آقازاده؛ حسن نامیان. شمایل‌نگاری دینی در هنر بودائی. مجله ادیان و عرفان، سال ۵۱، ش ۱، ص ۴۳-۲۷، ۱۳۹۷.
۲۲. عناصری، جابر. هنر ایرانی و تاثیر تشیع بر گونه‌های آن. شیعه‌شناسی، ش ۸، ص ۸۵-

۱۱۴، ۱۳۸۳.

۲۳. علی پور، مرضیه. غدیر در نگارگری. اصفهان: سازمان فرهنگی تفریحی شهرداری اصفهان، ۱۳۹۴.

۲۴. فولر، گراهام ای؛ رند رحیم فرانک. هویت شیعه. مجله شیعه شناسی. ترجمه: تبریزی، خدیجه، ش ۳-۴، ص ۲۴۸-۲۱۳، ۱۳۸۴.

۲۵. قزوینی، عبدالجلیل. کتاب النقص. به کوشش محدث ارموی. تهران: سپهر، ۱۳۳۱.

۲۶. کوثری، مسعود. هنر شیعی در ایران. مجله جامعه شناسی هنر و ادبیات، سال سوم، ش ۱، ص ۳۷-۷، ۱۳۹۰.

۲۷. کرکی، علی بن حسین. رسائل المحقق الکرکی. به کوشش شیخ محمد الحسون، زیر نظر سید محمود مرعشی نهامی. ج ۱. قم: کتابخانه آیت الله العظمی مرعشی نجفی، ۱۳۴۹.

۲۸. کبیری، افشار. بررسی تحولات تاریخی هویت ملی در ایران. در کنکاشی در هویت ایرانی. تهران: مرکز تحقیقات استراتژیک، ۱۳۸۹.

۲۹. لعل شاطری، مصطفی؛ جعفری دهکردی، ناهید. بررسی تحلیلی تصاویر التزام امام حسین ع در محضر حضرت علی ع (با تکیه بر نقاشی های رنگی دوره قاجار). صحیفه اهل بیت، ش ۴، ص ۴۸۷-۵۳۰، ۱۳۹۴.

۳۰. نصیری، امیر. رویکرد شمایل نگاری و شمایل شناسی در مطالعات هنری. رشد، آموزش هنر، دوره ۸، ش ۱، ص ۶۲-۵۶، ۱۳۸۹.

۳۱. ناعمی، زهره. نمادهای دینی در شعر شیعی (قرن اول تا پنجم هجری). مطالعه موردی: امام علی (ع) و امام حسین (ع). مطالعات تاریخ اسلام، س ۱، ش ۳، ص ۱۲۷-۱۴۵، ۱۳۸۸.

32. Ulrich, Marzolph , (2001) Persian Popular Literature in the Qajar Period ,Nanzan University, Vol. 6, 0, No. 2, pp. 215-236

33. <http://malekmuseum.org/artifact/search>; 29-6-1403 تاریخ دسترسی

34. <https://www.bonhams.com/auctions/17823/lot/51/y> 29- تاریخ دسترسی

6-1403

35. <https://www.bonhams.com/auctions/16851/lot/58/?category=list>

تاریخ دسترسی 29-6-1403

36. <https://www.bonhams.com/auctions/20834/lot/134/y> تاریخ دسترسی

29-6-1403

37. <https://www.chiswickauctions.co.uk/auction/lot/105-a-devotional-miniature-of-ali-hussey-n-and-hasan/?lot=143726&sd=1> تاریخ دسترسی

29-6-1403

38. <https://www.metmuseum.org/art/collection/search/773289> تاریخ

دسترسی 29-6-2:1403